

מקס הורקהיימר. ליקוי מאורות התבונה. ירושלים: מרכז שלם. 2010. 138 עמודים
וכ"ט עמודי מבוא

אורי רם*

תרגום ספרו של מקס הורקהיימר ליקוי מאורות התבונה מעורר רגשות מעורבים. מצד אחד, הורקהיימר בעברית – נפלא. אבל בהוצאת מרכז שלם? מה למרכז שלם הניאו-שמרני שבירושלים ולמכון לתיאוריה ביקורתית שייסד הורקהיימר עם אדורנו ואחרים בפרנקפורט של שנות העשרים?

מרכז שלם הוקם בשנת 1994 "בסיועם של תורמים נדיבים מהימין האמריקאי, ובהם משפחת ברנשטיין, שלדון אדלסון, ג'ורג' רוהר ורון לאודר [...] מטרת המכון היא לייבא רעיונות ניאו-שמרניים לשיח הפוליטי והתרבותי בישראל, על פי המודל של מכוני מחשבה (think tanks) האמריקאיים" (ד"ר שרית בן-שמחון מצוטטת אצל אילני, 2009). במרכז פועל גם מכון אדלסון למחקרים אסטרטגיים בראשות נתן שרנסקי, משה (בוגי) יעלון ומרטין קרמר, שמטרתו "לפתח את האסטרטגיות הדרושות לישראל ולמערב" (שם), והמרכז שוקד על הקמת מכללה אקדמית באישור המועצה להשכלה גבוהה.

מכון פרנקפורט, לעומת זאת, הוא בית היוצר הכמעט-מיתי של המרקסיזם המערבי לדורותיו ושל התיאוריה הביקורתית, זרם שמתחיל – בהגדרה רחבה – מאנטוניו גראמישי וגיאורג לוקאץ', עובר דרך השמאל האקזיסטנציאליסטי והשמאל החדש בשנות החמישים והשישים, ומגיע עד להגותם של יורגן הברמאס ואקסל הונת בזמננו. זרם זה מתייחד בכך שביקורתו מופנית כלפי כל המשטרים החברתיים הגדולים של המאה העשרים – הפאשיזם והנאציזם, אך גם הקומוניזם והקפיטליזם – שלמרות ההבדלים המהותיים ביניהם משותפת להם, לפי אסכולת פרנקפורט, הפיכת האדם לאובייקט. אם כן, מה לאסכולת שלם ולאסכולת פרנקפורט?

אפשר להעלות שתי השערות. האחת, שהזיווג בין הורקהיימר למרכז שלם מאשש את הטענה שעוקצה הביקורת של אסכולת פרנקפורט קהה זה מכבר והיא הפכה לעלה תאנה של מה שמכונה "תרבות המערב". מכיוון שכך, אפשר לגייסה היום לקרב הרעיוני שלו שותפות ארצות הברית וישראל נגד "ציר הרשע". ההשערה האחרת היא שמרכז שלם פשוט עושה כאן שימוש ציני בהורקהיימר כאייקון תרבותי יוקרתי כדי להשביח את הדימוי הציבורי של המרכז. כך או כך, התקבלותו העברית של ההוגה הרדיקלי החשוב מקס הורקהיימר כרוכה מעתה בשמו של מרכז שלם השמרני (וייאמר לשבח שההפקה מוקפדת והתרגום של אביעד שטיר בהיר). מסתבר שגם הורקהיימר אינו יכול להימלט מרוח הזמן, אותה רוח הזמן שהוא מבקר בספרו (שפורסם לראשונה ב-1947).

הספר מכנס חמש מסות, שהעניין המרכזי המחבר ביניהן הוא הקינה על הסתתמות התבונה, ולא סתם "התבונה", אלא התבונה האובייקטיבית. זהו מושג שקשה מאוד להבין ולקבל היום. אחרוני המאמינים בתבונה אובייקטיבית בימינו הם חסידי הדת והלאומיות (או

* המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

המיתולוגיה), כלומר כנסייה גדולה מצד אחד, וכת קטנה של חסידי המדע הפוזיטיביסטי מצד שני. אבל אלה גם אלה הם יעדים לביקורת פוסלנית של הורקהיימר. מהי אפוא התבונה האובייקטיבית שעל אובדנה הוא מקונן?

הדיון של הורקהיימר מעוגן במסורת האידיאליזם הפילוסופי הגרמני, הנשענת מצדה על המסורת הפילוסופית ההלנית ועל זו הנוצרית הימניבינימית. בניגוד לאמפיריציזם המודרניסטי, המציב את התבונה אל מול המציאות, המסורת האידיאליסטית מקצה לתבונה מקום בעיצוב המציאות (הסובייקט הטרנסצנדנטלי של קאנט; רוח העולם של הגל וכיוצא באלה); התבונה אינה רק קולטת או מעבדת את המציאות, אלא מעצבת ואפילו מייצרת אותה. אך בניגוד לתיאוריות ההבניה החברתית הרווחות היום (פרגמטיזם, פוסט-סטרקטורליזם), אין מדובר כאן במציאות רלטיבית אלא בתבונה אובייקטיבית. היפוכה של תבונה זו, אליבא דהורקהיימר, הוא התבונה הסובייקטיבית, ומבחינתו, אינדיבידואליזם ראוי לשמו מתקיים רק בזיקה לתבונה האובייקטיבית דווקא. תיאוריה של התבונה האובייקטיבית מפתחת שיטה כוללת או היררכיה של כל הישיות, ובכללן האדם ומטרותיו, "ואת דרגת התבונות של חיי אדם ניתן [...] לקבוע על פי מידת ההרמוניה שלהם עם כוליות זו" (עמ' 4). התבונה הסובייקטיבית, לעומת זאת, היא תבונה שימושית: "היכולת לחשב הסתברויות ובכך להתאים את האמצעים למטרה נתונה" (עמ' 5), אשר "ערכה התפעולי, תפקידה בשליטה על האנשים ועל הטבע, הפכו לקריטריון היחיד" (עמ' 15). במקרה כזה אין כל קנה מידה עליון להערכת המטרה. משבר התבונה מתבטא אפוא בכך שהחשיבה אינה מסוגלת ליצור מושג של אובייקטיביות או שוללת את קיומו מכול וכול.

תפיסה זאת של התבונה והפתולוגיות שלה משלבת בין תמות מרכזיות של קרל מרקס ומקס ובר. ממרקס שואב הורקהיימר את הרעיון שההתמסחרות של האובייקטים, בד בבד עם התפשטות שוק החליפין הקפיטליסטי, יוצרות היפוך בין האובייקטים לסובייקטים: האובייקטים מידמים לאוטונומיים (בחוק ההיצע והביקוש למשל), והסובייקטים מידמים להטרונומיים (בהנדסת אנוש למשל). זהו הפטישיזם של הסחורות, ההשתעבדות למוצרים מעשה ידינו. לתבונה הזאת של מרקס מצרף הורקהיימר את התבונה המקבילה של ובר, שלפיה התפשטות המודרניות כרוכה בהשתררות של רציונליות פורמלית של אמצעים על חשבון הרציונליות הסובסטנציאלית של מטרות ערכיות מוחלטות. וכך במודרניות, החיים החברתיים מתרוקנים מכל משמעות ערכית ונעשים פרקטיקה של הישרדות. זהו כלוב הברזל המפורסם של ובר. וחיים שמשועבדים להישרדות או לשיקולים תועלתניים הם, בלשונו של הורקהיימר, חיים נעדרים תבונה אובייקטיבית.

ודוק, לא מדובר כאן במשטר עריץ שמדכא את התבונה. אדרבה, גם האידיאל הליברלי של חופש בחירה מגלם את היעדר התבונה, משום שהבחירה אינה מעוגנת במושג אידיאלי כוללני כלשהו. לפיכך אין פלא שדמוקרטיה יכולה להידרדר בקלות לעריצות, שהרי גם גחמה של המוני אנשים אינה אלא גחמה.

בתפיסת ההיסטוריה של התבונה ושל שקיעתה משלב הורקהיימר את התובנות של הקפיטל עם אלה של האתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם ושל יסודות הפסיכולוגיה הפרוידיאנית. המודרניות מגלמת "כוח-פועל מסוגף" (עמ' 73), שמתוך הכנעת הטבע מכניע גם את טבע האדם. התפתחות הציביליזציה היא התפתחות האגו והסופר אגו המצווים על שליטה עצמית. היהדות והנצרות סללו תוואי זה, והציביליזציה הרכושנית הבורגנית מרחיבה

אותו. הדיכוי העצמי הזה מעורר תגובת נגד של נסיגה רגרסיבית ומעוותת לחיק הטבעי לכאורה של הציביליזציה הקדם מודרנית. תנועה זאת מתבטאת באירופה בפאשיזם, המגייס את ההמון לרציונליות המודרנית על ידי פנייה לתחושות הלא רציונליות שלו (עמ' 83-82). אך בה בעת, גם באמריקה מגויס הטבע נגד הציביליזציה באדרת של חוקי ההישרדות הדרוויניסטיים. בתוך התהליכים האלה ניגף האינדיבידואל התבוני: "המכוננית ניצרה מעליה את הנהג, והיא מפליגה בעיוורון אל המרחב. ברגע שבו הגיעה אל הפסגה, הפכה התבונה לנלעגת ואי-רציונלית. הנושא שתקופתנו סובבת סביבו הוא השימור העצמי, אלא שאין שום עצמי שאותו אפשר לשמר" (עמ' 87).

בכפשו מוצא מההנגדה בין אובייקט לסובייקט, אך גם מהירידוד שהם עלולים לגרום זה לזה, הורקהיימר מייחס חשיבות עצומה לפילוסופיה; לא לדיסציפלינה האקדמית, אלא למחשבה התבונית, שהיא בעיניו יורשת וממשיכה של המחשבה המיתית והדתית, כלומר כזאת שתפקידה לספק ליבה של אמת לתרבות כולה. כמו קודמותיה, הפילוסופיה אמנם נוצרת בתוך נסיבות פרטיקולריות אך שואפת לעבר אוניברסליות, וכך מצליחה להביע התנגדות לשיטות החברתיות המיילדות אותה ולחשוף את הפער בין הקיים ובין האידיאולוגיה. חשיפת הפער מניעה את הקדמה ההיסטורית לעבר אוניברסליות גוברת. הפילוסופיה "מצד אחד היא סוקרת את החברה לאורם של אותם הרעיונות שהיא מכירה בהם כערכיה העליונים; ומצד אחר היא מודעת לכך שרעיונות אלו משקפים את מגעה המזהם של המציאות" (עמ' 121). אחת הדרכים להתעלות הזאת אל עבר האמת הכוללת היא השימוש בשפה כדי לתת ביטוי לדחף המימטי, כלומר לתקווה לאושר המצוי בעולם: "השפה משקפת את געגועי המדוכאים ואת שוועת הטבע; היא נותנת מוצא לדחף המימטי. המרתו של דחף זה במדיום האוניברסלי של שפה ולא במעשה הרסני, פירושה כי אנרגיות בעלות פוטנציאל ניהיליסטי פועלות למען פיוס" (עמ' 121). השפה יכולה לשמש כלי תעמולה או שופר לאמת. הפילוסופיה, קובע הורקהיימר, היא "המאמץ המודע לארוג מכל הידע והתובנה שלנו מבנה לשוני שבו הדברים נקראים בשם הנכון" (עמ' 122).

אך דומה שמתוך הניסיון להגדיר אמת אובייקטיבית שאינה גורמת לאובייקטיביזציה של הסובייקט, ומתוך הניסיון לחלץ את הסובייקט עצמו מסובייקטיביזציה כוזבת, נקלע הורקהיימר לערפול מושגי. את חילוצה של התיאוריה הביקורתית הקלאסית של מייסדי אסכולת פרנקפורט מהערפל שבו היא שרויה, ואת טיהורה מרכב המטאפיזיקה שדבק בה, קיבל על עצמו תלמידם של הורקהיימר ואדורנו, יורגן ברמאס. הרעיון בדבר "מבנה לשוני שבו הדברים נקראים בשם הנכון" יהפוך אצלו לימים לתשתית הפילוסופית של תיאוריית השחרור באמצעות הפעולה התקשורתית הבינאישית.

מקס הורקהיימר, שהיעדים העיקריים של ביקורתו הם המיתוס (הלאומי, הרומנטי, הריאקציוני, השמרני) מצד אחד, והשוק (הקפיטליסטי, הנצלני, המניפולטיבי, האינסטרומנטלי) מצד שני, גויס כאן לטייח בשפה העברית על הפגמים של הקפיטליזם ושל הקולוניאליזם בישראל. אפשר רק לקוות שהשפה הקוראת לדברים בשם הנכון תגבר על השפה הקוראת לדברים בשם הכוזב, וכך ייחלץ הורקהיימר מחיבוק הדוב המגושם של הימין החדש בירושלים.

מקורות

אילני, ע' (2009, 18 במאי). עם כסף ונחישות, מרכז שלם השתלט על הממשלה. הארץ, אוהור מתוך
www.haaretz.co.il/hasite/spages/1086278.html?more=1